

УДК 340.132

Наталія Заяць,*докт. юрид. наук,
професор кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті викладені роздуми з приводу складності змістовних характеристик категорії «правові засоби» в рамках інструментальної теорії права. Таким чином, право розглянуто як засіб (інструмент) вирішення практично значущих завдань суспільства та задоволення інтересів людей. Саме змістові характеристики правових засобів, які виступають елементами механізму правового регулювання, характеризують його як логічно завершену систему, як самодостатній організм.

Ключові слова: правове регулювання, засоби правового регулювання, класифікація засобів правового регулювання.

Постановка проблеми. Необхідність вивчення механізму правового регулювання зумовлена науковою потребою пізнання сутності дії права як соціального регулятора, оцінити його потенціал у вирішенні поставлених завдань. Перетворення, що сьогодні відбуваються в правовій системі України, змінюють мету правового регулювання відповідно до цілей реформ, що проводяться. Відповідно повинні змінюватись і засоби досягнення цієї мети, за допомогою яких є можливим і підвищення соціальної цінності та дієвості юридичних інститутів. Тож проблема правових засобів, їх своєчасного та якісного вдосконалення в правотворчому та правореалізаційному процесах є все більш актуальною як із наукової, так і з практичної точки зору.

Соціальна цінність права полягає у можливості досягнення з його допомогою необхідних результатів. Сама категорія «правові засоби» розкриває, які соціальні завдання ці правові механізми можуть вирішувати, де і в якому порядку їх можна використовувати у практичній правовій діяльності для досягнення соціально значущих результатів [1, с. 20]. Розглядаючи соціальну дію права саме в такому ракурсі, необхідно зрозуміти, яким чином, за допомогою яких засобів правові вимоги знаходять свій прояв у соціальній поведінці на всіх рівнях дії права – суспільства, колективу, особистості. Такий підхід у юридичній науці називають інструментальним, у межах якого і пропонується дослідження правових засобів у даній статті.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика правових засобів в умовах реформування законодавства України є надзвичайно актуальною як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Вона стосується всіх галузей права та є загальнотеоретичною проблемою. Науковий аналіз категорії «правові засоби» повинен бути пов'язаний з інтегруванням та узагальненням у рамках юриспруденції досвіду філософії, психології, політології, етики, соціології, адже саме поняття «засоби» має міждисциплінарний характер та використовується в різних галузях знань. Окрім цього, найбільш оптимальним та дієвим у теоретичному та практичному плані є комплексне дослідження у правознавстві системи трьох категорій: «мета» – «засіб» – «результат». Теза щодо взаємозв'язку цих явищ є провідною в науках, що займаються дослідженням засобів людської практики. Дослідженню проблем правового регулювання, його механізму, різноманітного юридичного інструментарію присвячені фундаментальні праці С. С. Алексєєва, В. Д. Бабкіна, М. І. Козюбри, Л. А. Луць, М. І. Матузова, В. С. Нерсисянца, П. М. Рабіновича, О. Д. Тихомирова, В. М. Сирих, В. М. Селіванова, О. Ю. Ющика тощо.

Метою статті є необхідність подальшого вивчення правового інструментарію, а саме правових засобів та їх ролі в механізмі правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Термін «правові засоби» потребує уточнення,

оскільки в літературі часто-густо мова йде про особливий клас інституційних явищ правової дійсності, які втілюють регулятивну силу права, яким належить роль її активних центрів [2, с. 104]. Таким чином, дана категорія зводиться до тлумачення засобів у широкому розумінні як будь-яке явище, яке опосередковує процес перетворення ідеальної, розумової моделі (цілі) в реальний матеріальний результат [3, с. 30].

Як самостійна категорія поняття «правові засоби» почало досліджуватись ще на початку 80-х років ХХ століття на галузевому рівні. На рівень загальної теорії права проблему правових засобів поставив уперше у 1987 році С. С. Алексєєв. Саме з його прізвищем можна пов'язати виникнення інструментальної теорії у правознавстві. Необхідно підкреслити, що «інструменталізм» у праві не може і не повинен протиставлятися вже існуючим теоретико-правовим концепціям. Він розглядається лише як один із методологічних підходів до дослідження права.

Правові засоби не створюють принципово відмінних від традиційних, зафіксованих у загальноприйнятому понятійному апараті явищ дійсності, що сформульовані переважно з точки зору потреб аналітичної юриспруденції. Це весь спектр правових феноменів різних рівнів, але які мають досить суттєву відмінність, а саме, вони виокремлюються та розглядаються не з позиції потреб юридичної практики, а з позиції їх функціонального призначення, при цьому надаються їх необхідні характеристики як інструментів для вирішення економічних та інших соціальних завдань.

Спроби розглянути правові засоби тільки як правові явища, що мають певною мірою «ненормативний» характер, є характерними більшою мірою для приватного права. Але питання правових засобів є не стільки питанням виділення окремих фрагментів правової дійсності, скільки питанням їх особливого бачення через функціональне призначення, як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань. Таким чином, ми бачимо юридичні норми, господарські договори, засоби заохочення, санкції, але які розглядаються як функціональні явища, інструменти реалізації сили, цінності права.

С. С. Алексєєв під правовими засобами розуміє такі юридичні уявлення та форми, дія яких виражає, реалізує можливості права, його силу та викликає настання реального, фактичного соціально-економічного результату, надає необхідного ефекту в соціальному житті [4, с. 14]. Можна поставити питання: завдяки чому ми можемо виокремити серед різноманітних юридичних феноменів

правові засоби? Це можуть бути такі критерії: субстанціональність правових явищ; можливість їх використання суб'єктами; наявність у правових явищах соціальної сили. Надаючи характеристику цим критеріям, треба зупинитись на такому.

Поняття «субстанціональність» дає характеристику сутності того чи іншого правового явища – того, з чого воно складається як реальний факт дійсності. До субстанціональних у юридичній сфері належить сама правова матерія, яка хоча і належить до суб'єктивної сторони життя суспільства, але виступає як об'єктивованій соціальний феномен, реальний факт у суб'єктивно-об'єктивній дійсності, що виражений у праві як інституційному утворенні.

Як субстанціональні явища правові засоби відрізняються від інших компонентів правової дійсності: з одного боку, від явищ правової дійсності – діяльності у сфері правотворчості, актів з реалізації та застосування юридичних норм (тлумачення, винесення правозастосовних рішень тощо), а з іншого боку, від явищ суб'єктивної сфери правової дійсності – правосвідомості, суб'єктивних елементів правової культури, правової науки. Ці дві сторони враховуються в правовому регулюванні, є частиною його механізму, і тому можна говорити про регулятивні функції правосвідомості чи про регулятивне значення застосування права. Але вони самі по собі не створюють тих регулятивних компонентів, з яких складається право, тобто того, що є правовими засобами. Саме тому наведені вище два компоненти правової дійсності пов'язані з правовими засобами, але безпосередньо до їхнього складу не входять: один із них (правова дійсність) – як застосування та використання правових засобів, а інший (явища суб'єктивного порядку, наприклад правосвідомість) – уявлення про них, які є суб'єктивним образом.

Правові засоби як субстанціональні явища досить багатоманітні. За різних правових систем, достатньо високій інституціоналізації правових явищ той чи інший правовий засіб виступає у різному вигляді залежно від рівня, на якому розглядається юридичний інструментарій.

Таких рівнів є три: по-перше, рівень первинних правових засобів – елементів механізму правового регулювання в цілому (це, перш за все, юридичні норми, а також суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки), при цьому правові засоби тут – це загальний напрям вирішення життєвої проблеми; по-друге, рівень правових форм, що склалися, який нормативно виражений у вигляді інститутів – окремих утворень, що є

юридично дієвими формами вирішення життєвих проблем (наприклад, договір як спосіб організації роботи та оплати її результатів); по-третє, операціональний рівень – конкретні юридичні засоби, що є безпосередньо в оперативному розпорядженні тих чи інших суб'єктів, наприклад договір громадянина щодо купівлі сільськогосподарського підприємства для вирощування та продажу сільськогосподарської продукції, даний договір є способом організації взаємовідносин між громадянином та сільськогосподарським підприємством [5, с. 152-153].

У контексті характеристики правових засобів можна виокремити також і функціональний складник, підкреслюючи тим самим їх регулятивну роль та можливість бути інструментом у вирішенні певних соціальних завдань та реалізації цінності права як регулятора суспільних відносин. Правові засоби в процесі взаємодії із соціальною дійсністю можуть використовуватись суб'єктами двома шляхами: по-перше, як діяльність з використання правових засобів у повсякденному житті. Перспектива використання правових засобів закладена у самій природі, в призначенні юридичного інструментарію: правові засоби існують заради того, щоб за належного їх використання було досягнуто потрібного соціального ефекту. Саме тому вони насамперед і розраховані на використання тими чи іншими суб'єктами права.

Іншими словами, хоч правові засоби і є субстанціональними засобами, в них закладена перспектива використання, а саме можливість за їх допомогою досягнути бажаного результату. Із цього погляду питання використання правових засобів є вирішальною частиною юридичної практики та перспективним напрямом розвитку юридичної науки.

У взаємодії соціального середовища та правових засобів є й інша сторона. При цьому йдеться не про правову діяльність, а про соціальну, тобто діяльність, у якій реалізується соціальне життя незалежно від форм її здійснення. Саме соціальна діяльність і є найкращою базою для правових засобів, окрім цього, вона є визначальною для їх розвитку. Соціальна діяльність надає поведінці суб'єктів суспільних відносин особливого змісту, забезпечуючи їй припустимість та необхідність чи неприпустимість та шкідливість, виражаючи при цьому потреби життя суспільства. І коли йдеться про об'єктивні норми, тоді необхідно розуміти саме ці іманентно притаманні діяльності соціальні характеристики.

Вступаючи у взаємодію із суб'єктивною стороною життєдіяльності суспільства, діяльність як соціальне явище конкретизується

я у правах та обов'язках (заборонах). Права та обов'язки при цьому виступають формами соціальної діяльності і покликані забезпечити необхідність та припустимість чи неприпустимість самої діяльності.

Права та обов'язки, пов'язані з державною владою, набувають обов'язкового характеру та стають юридичними правами й обов'язками і саме в цій якості виступають як необхідні правові засоби. Саме з юридичних прав та обов'язків починається формування правового інструментарію, всієї системи правових засобів. Таким чином, правові засоби, як інституційно відокремлені правові форми (суб'єктивні юридичні права та обов'язки, їх комплекси, правові режими), окремо від безпосередньо соціальної діяльності, існують у реальності. І саме завдяки цьому їх можна використовувати для досягнення тих чи інших завдань – вирішення конфліктних питань, усунення перешкод та інше. Розглядаючи ланцюг «суб'єкт – правові засоби – соціальні завдання», треба пам'ятати, що правові засоби є «інструментами» для вирішення соціальних завдань, з якими перебувають у нерозривному зв'язку.

Такий зв'язок відсутній між правовими засобами та суб'єктами, оскільки правові засоби для суб'єктів – це лише потенційні можливості, якими суб'єкти можуть використати чи не використати, повною мірою чи частково, ефективно чи неефективно тощо.

Певні правові форми становлять стійкі інституційні утворення та використовуються суб'єктами завдяки наявності соціальної сили. У них закладено такі потенційні можливості, які сприяють подоланню перешкод та вирішенню життєвих питань. Саме ця соціальна сила і надає характеристику правовим засобам як правовим цінностям, адже правові засоби не просто інструменти для вирішення тих чи інших соціальних завдань. Соціально політичний зміст питання щодо сутності правових засобів полягає в тому, що вони є не тільки соціальною необхідністю, об'єктивною закономірністю, але й оптимальним, адекватним умовам цивілізації способом вирішення завдань, що стоять перед суспільством, який виражає соціальну цінність права як регулятора суспільних відносин.

Що значить використовувати правові засоби у повсякденному житті? Це значить застосовувати юридичний інструментарій до вирішення економічних та інших соціальних задач таким чином, щоб реалізувати соціальну цінність права, а саме досягнути бажаного ефекту як фактору стабілізації, що здійснює свій вплив на: надійність та стійкість суспільних відносин; чітку регламентацію та

гарантування суб'єктивних прав; комплекс способів, що гарантує реальність виконання юридичних обов'язків; процесуальні форми та механізми, що спрямовують свою дію на реалізацію суб'єктивних прав та досягнення істини в конфліктних ситуаціях. Узагальнюючи, можна зробити наголос на тому, що важливим є сам факт – належне використання правових засобів є фактичним втіленням у життя власне цінності права, використання його потенціалу.

Підсумовуючи, можна визначити правові засоби як об'єктивовані субстанційні правові явища, що мають низку ознак, які сприяють реалізації потенціалу права.

Висновки

Правові засоби є багатогранним теоретико-правовим явищем, яке можна розглядати у юридичному (як сукупність правового інструментарію та формалізований результат діяльності суб'єктів) та соціальному (закріплюють цінності права, відображають певні інтереси та сприяють досягненню відповідного результату) аспектах. Правові засоби є субстанційними явищами правової дійсності різного рівня, вони мають певну функціональну спрямованість на вирішення соціальних завдань. Вони є різними за своєю природою інституційними утвореннями, за допомогою яких реалізується потенціал права. Вони становлять певну систему, але не є прив'язаними до однієї сфери суспільних відносин; покликані забезпечити соціальну свободу та активність поведінки суб'єктів (дозволи) чи, навпаки, покласти на осіб пасивний обов'язок утримуватись від вчинення тих дій, які перешкоджають інтересам

В статтє показана важность понимания инструментальной теории права при характеристике категории «правовые средства». Именно свойства юридических средств, которые выступают элементами механизма правового регулирования завершают систему правового регулирования как самодостаточного организма.

Ключевые слова: правовое регулирование, средства правового регулирования, классификация средств правового регулирования.

The article is devoted to the problems of importance of knowing the main ideas of the instrumental theory of law and means for the education of jurisprudence. It's also deals with the understanding problems of legal means, participating in legal regulation of public relations as a part of legal regulation mechanism.

Key words: legal regulation, means of legal regulation, criteria for differentiation of legal regulation, legal regulation mechanism.

особи (заборони), передбачати поведінку певного роду, бути гарантією використання суб'єктивних прав іншими суб'єктами (зобов'язання); вони повинні містити позитивні стимули щодо здійснення суб'єктами своїх суб'єктивних прав та виконання покладених на них обов'язків та бути спрямовані на досягнення певного результату – забезпечення ефективності правового регулювання; мати певний зв'язок з суб'єктивними правами даної особи (дозволи) чи інших осіб (зобов'язання, заборони).

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що правові засоби – явище багатоаспектне, дана категорія використовується по відношенню до права в цілому, в процесі аналізу правового регулювання, по відношенню до прав людини, до правових режимів тощо. Саме тому необхідно зосередити зусилля на аналізі даної категорії з точки зору саме інструментальної теорії права.

Список використаних джерел:

1. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке Современное государство и право. Вопросы теории и истории / В. А. Сапун. – Владивосток, 1992.
2. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг.ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2010. – 260 с.
3. Шундигов К. В. Механизм правового регулирования : учебное пособие / под ред. д-ра юрид. наук, проф. А. В. Малько. – Саратов: СГАП, 2001. – 104 с.
4. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1987. – № 6.
5. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М.: Издательство БЕК, 1994. – 224 с.